

Død i utlandet – sorg på avstand

Foredrag på El Campanario 10.05.2004

Liv springer til telefonen og når den i siste liten. Det er venninne av hennes mor. De to er på ferietur i Tunis. Venninnen gråter og forteller at Livs mor er død. De var på busstur da ho fikk et illebefinnende. Ho ble kjørt bort i ambulanse. Venninnen er oppskaket og vet ikke så mye mer.

Liv får et dobbelt sjokk.

- *Dødsbudskapet er ett sjokk. Den livlige mora som hadde gledet seg til ferieturen.*
- *At ho døde i utlandet og utenfor hennes rekkevidde og kontroll, er et annet sjokk. Liv aner nemlig ikke hva som vil skje.*

Få av oss har tenkt gjennom hva som skjer i en slik situasjon, men årlig står over 100 norske familier midt oppe i det.¹ Usikkerheten Liv opplever, er felles. De får et dødsbudskap fra utlandet, og sitter igjen med mange spørsmål: Hva har skjedd, hva skjer nå og hva vil skje?

I rapporten har jeg gitt en første kartlegging av død i utlendighet:

- 1) Oversikt: hva skjer når en nordmann dør i utlandet?
- 2) Innsikt: hvordan opplever pårørende død i utlandet?
- 3) Utsikt: Hvordan bedre imøtekomme pårørendes behov framover?

Dødsaker fra Europeiske reiseforsikring i en 3-års periode har vært utgangspunkt.

Forsikringselskapet koordinerer dødsaker og er kontaktledd til pårørende. I disse kildene har jeg altså fått en unik mulighet til å følge både den avdøde og de pårørende i perioden fra dødsfallet ute til heimkomsten til Norge. I tillegg har eg intervju og kilder fra andre involverte.

Porsjektet tar opp død i utlandet, ikke i Spania spesielt. Men bølga av spaniapensjonister slår ut også i dødsakene. Eldre mennesker har tross alt en tendens til å dø, og halvparten av dødsakene til Europeiske skjer i Spania. Gjennomsnittsalderen er også ti år høyere der enn ellers. Derfor er temaet død ute særlig aktuelt i Spania selv om kildene i liten grad omfatter bofaste norsk-spanjoler. Saksgang og pårørendes reaksjoner vil likevel kunne være overførbar, selv om de kanskje har bedre lokalkunnskap og nettverk.

Så hva skjer ved dødsfall i utlandet?

I utgangspunktet er det avstand i geografi som skiller død i utlandet fra heimlig død. Men det medfører også avstand i tid, ei ventetid for de pårørende. Når en nordmann dør ute, må byråkratarbeid og offentlige sakspapir både lokalt og i Norge på plass. I tillegg må den døde klargjøres etter internasjonale regler for transport av lik over landegrenser, dvs balsameres for kistetransport eller kremeres for urnetransport. Både byråkratimølla og klargjøring av den døde tar tid. Først når alt er klart, kan transporten bookes. Ei kiste blir transportert i en stor sinkkiste, eller en sinkboks. Den fraktes i lasterommet på flyet, og trenger derfor store fly. Det fører igjen til at en heimtransport kan kreve flere flybytter. Hvert flybytte tar tid og selve transporten kan derfor gå over dager.

Død i utlandet medfører også uventa problemstillinger for pårørende, som at de raskt må velge mellom balsamering eller kremering. De må dessuten innfinne seg med at klargjøringen og heimtransporten kan ta opp mot 14 dager, og at de må vente med å sette begravelse/bisettelsesdag pga alle usikkerhetsmomentene.

Innsikt: Hvordan opplever pårørende død i utlandet?

Nå er det ikke slik at vi går rundt med handlingsplaner for hva vi skal gjøre når vi mister noen. Døden er jo et av de siste tabuene vi har. Men når vi mister noen her heime, har døden et kjent rituelt mønster. Den første veka, fra dødsdag til begravelsesdag, har en uuttalt regi som vi alle er innforstått med: Døden på norsk er vår kulturelle oppskrift på død og sorg.

Det rituelle språket for død og sorg

Veka mellom dødsfall til begravelsesdag er en overgangsfase der avdøde og pårørende er skilt ut. Sorgprosessen er som et veikryss, og i adskillelsen er kimen til fortsettelsen: Vi sier farvel, og like viktig; vi går videre. Dødsveka peiker rituelt fortetta fram mot avskjeden på begravelsesdagen. Eller som det blir sagt: "Ordentlig død er han ikke før etter begravelsen". Dødsveka er en overgang, for den døde som ikke er ordentlig død, og pårørende som ikke har sagt ordentlig farvel. Rituala gir et språk og et ordna mønster for denne kaotiske situasjon.

Dødsrituala er altså et kulturavhengig språk å håndtere død og sorg med. I løpet av de siste hundreåra har det språket skifta. Går vi 100 år tilbake i tid, var gravferdstradisjonen radikalt annerledes. Begravelser fra kirker var sjeldne, presten sto i bakgrunnen og dødsrituala var tett knytta til den dødes heim, familie og lokalsamfunn. Pårørendes var fysisk nær og styrte selv

dødsrituala. Et av de viktigste særtrekkene ved utviklingen på 1900-tallet er at døden har blitt profesjonalisert – døden sitt bakrom der pårørende ikke deltar – har blitt større.

Tilbake til Liv og hennes opplevelse av å miste sin mor i utlandet:

Liv har ikke en følelse over å ha trygge ritual å ty til i sorga, tvert i mot. Ho sitter lamslått med telefonrøret i hånda. Ho har fått et dobbelt sjokk. Ho er fortvila, ho veit ikke hva ho skal gjøre, men tenker at ho må dra til Tunis for å hente mor heim. Liv ringer mors forsikringsselskap.

Alarmsentralen beroliger henne med at de skal finne ut av hva som skjer, og de vil også ta seg av heimtransporten. Men det vil ta tid. Det kan ta opp mot 14 dager. Ho bør vente med å fastsette dag for begravelse eller bisettelse, men må raskt bestemme om den døde skal kremeres eller balsameres.

Liv blir letta over at det praktiske blir tatt hånd om, men har vanskelig for å forsones seg med tida det kan ta. Ventetida kom som et nytt sjokk: Skal hun vente i opptil 14 dager? Hva skal hun gjøre da? Sitte heime med hendene i fanget?

Ved død i utlandet må pårørende takle

- dødsbudskapet
- de må takle at de ikke vet hva som skjer
- og de må takle å miste kontroll over dødsritualene

Død i utlandet skipler altså vårt norske kulturelle handlingsmønster for død og sorg.

Pårørende på avstand og sorgens dilemma

Pårørende mister kontroll. Liv satt heime og lurte på hvor hennes mor var, hva som skjedde med henne, om de behandler henne fint. Selv når pårørende er på stedet, vet de ofte ikke hvor den døde er brakt. Og reiseledere – som burde kjenne system og språk – vet ofte heller ikke. Det forteller noe om hvor forvirrende det kan være. Ved heimlig død har pårørende nær den døde og kan ty til det kjente handlingsmønsteret. De kan forberede avskjeden. Ved død i utlandet tar konsulat/ambassade og forsikringsselskap seg av det praktiske. Pårørende blir pårørende på avstand.

Liv ville dra til Tunis for å være hos sin mor og hente henne heim. De vil spontant være hos den døde og ledsage ham eller henne heim. En sjokkert eldre enkemann insisterte på det, men da han fikk vite at det kunne ta 14 dager, ville han heim så raskt som mulig. Til familie og

nettverk. Avstanden skaper et følelsesmessig dilemma. En mann spurte ulykkelig om det var menneskelig at han dro heim uten si døde kone. Han trengte trygge omgivelser hos barn og familie, men følte det som et svik å forlate henne. Også pårørende i Norge synes det er vondt at den døde er ”alene” disse siste dagene. Pårørende blir altså dratt mellom den døde og sitt eget sosiale nettverk som de har behov for.

Både medreisende og Liv som satt heime i Norge opplevde en vanskelig avstand i tid og sted. De kan ikke få kista raskt nok heim, og få ting i system – de kan jo ikke være to steder, både med den døde og med familien i Norge. I ventetida får de ikke samla sorga si. En påpekke at ventetida var direkte grotesk. Eller familien som ikke fikk ro før kista var heime. En eldre mann som reiste heim etter at kona døde, forklarte at han heller ikke klarte å forholde seg til andre pårørende. Han visste jo ingenting! Verken når kona kom heim, eller begravelsen skulle være. Tradisjonelt er dette den rituelle fortetta dødsveka med symbolsk regi fram mot avskjeden. Kontrasten til tradisjonen og det kulturelle mønsteret kan forsterke pårørendes opplevelse av å miste kontroll, være handlingslammet og rituelt ”språkløs”. Det gjør det vanskeligere å kommunisere sorga. Ventetida kan altså medføre en ekstra sosial påkjenning.

Ei splitta og språkløs sorg

Død i utlandet skjer ikke bare utenfor statsgrensene, men også utenfor grensene for vårt rituelle mønster for død og sorg. Pårørende mister regi over avskjeden og over sin egen sorgbearbeidelse. De møter en dødsveke og ei ventetid som de ikke har et rituelt språk for.

Det blir et handlingsmessig og rituelt vakuum for de pårørende. Sorga er splitta. Først med heimkomsten blir sorga samla og dødsrituala, blir gjenopptatt. Ventetida er over. Eller som en mann sa; Med begravelsen falt alt på plass. For det er også en del av ventetida og usikkerheten: Begravelses/bisettelsesdag bør først settes når kista eller urna er vel heime. Sjokkerte pårørende kan være uforstående til at det tar flere veker med en heimtransport som flys på 5 timer. Men om de trosser rådene og velger å sette begravelsesdagen før alt er klart, kan de få nervepirrende dager. En pårørende syntes det hele ble respektløst og forferdelig. Den døde ville altså ikke komme til sin egen begravelse!

Hovedinntrykket er altså at ventetida og avstanden skaper et rituelt vakuum der pårørende ikke får satt i gang å sørge, de får ikke samla sorga si – og de mangler et rituelt språk å håndtere og kommunisere den med.

Utsikt: Hvordan fylle det rituelle vakuemet og gi pårørende et nytt ”språk”?

Nå er ikke død i utlandet noe nytt – og ikke kan vi slutte å reise fordi vi kan falle om død. Vi kan heller ikke gjør all verden med den geografiske avstanden. Det vi kan gjøre noe med, er på den ene siden å korte ned ventetida med bedre rutiner og praksiser på overnasjonalt plan. Det er i gang, men her ligger mye upløgd mark. Men heller enn å fokusere på selve transporten og avstanden, vil eg i dag fokusere på pårørende sine behov. De opplever et rituelt tomrom som forsterker følelsen av å være pårørende på avstand. Spørsmålet blir om ventetida og det rituelle tomrommet kan fylles på en bedre måte enn i dag.

Flere pårørende har som første innskytelse at de vil følge den døde på den siste reisa. I en ukjent situasjon griper de til to kjente bilder av død: Det er bildet av å følges den siste reisa, som i begravelserfølget – og det er et noe mer amerikanisert bilde av å ta i mot en kiste svøpt i flagg som blir firt ned fra flykroppen. Men en kiste går som gods, cargo, og mottaket er også lite egna for pårørende. Med raskere transport bør vi kanskje innse at denne etappen må og kanskje bør forbli en del av dødens bakrom i det moderne, mens vi fokuserer på skape nye ritual og nye rituelle rom som ivaretar pårørendes behov på andre vis.

Vi kan tenke tradisjonelle ritual i ny kontekst

Siget mot Spania viser seg også i døden. Kirkesenteret Albir i Alfaz del Pi hadde i 2002 ca en nordisk begravelse/bisettelse i mnd. I noen dødssaker arrangerer pårørende også minnestunder før de drar heim og venter. Her blir tradisjonelle ritual altså allerede brukt i den nye konteksten.

Bør medreisende pårørende få tilbud om midlertidige avskjedsritual?

Ei kvinne sa at ho aldri ville klart å dra fra mannen uten ei minnestund. Her åpnes det altså eit nytt rituelt rom på dødsstedet. Minnestunda fungerer som et midlertidig avskjedsritual som demper følelsen av å svike og forlate den døde. Når pårørende opplever ventetida som en liten evighet og avstanden som total, vil et slikt tilbud kunne hele noe av den splitta sorga. Ritualet kan lette pårørendes dilemma om å velge mellom den døde og det heimlige miljøet.

Rituelle stedfortredere og linker

Vi har også pårørende, som Liv, som satt heime i Norge og lurte på hvordan den døde mora hadde det, hvordan hun ble stelt, om alt foregikk i verdige former og omgivelser, om noen tente et lys eller bad for henne. Svært mange pårørende ville nok bli lettet om de fikk kontakt

med noen lokalt som kunne fortelle dem det, noen som kunne se til den døde og være deres stedfortreder eller forlengede arm som tente lys, la ned blomster, bad eller lignende. På den måten kunne avstanden overstiges og den rituelle stedfortrederen kunne kanskje dempe noe av sorga over at den døde er aleine og forlatt.

Sjømannskirka vil være et logisk senter for både tradisjonelle og nye ritual rundt død i utlandet, ikke minst siden den fra 1990 overtok det statlige ansvaret for nordmenns velferd i utlandet. Utvikling av nye rituelle rom, nye midlertidige ritual og et tilbud om rituelle stedfortredere og linker kan fylle pårørende sine behov i en emosjonelt svært krevende og vanskelig situasjon. Ved å fylle opp noe av det rituelle tomrommet, vil trolig både ventetida og avstanden bli lettere å takle.

Død i utlandet viser hvor avhengige vi er av at vårt rituelle språk fanger opp samtida, og behova i situasjonen. Død i utlandet er og vil bli stadig mer aktuelt, og det setter krav til nye ritual og symbolske rom. Slik har også den rituelle ramma rundt død og sorg stadig vært i forandring, og det må være et mål at den stadig forandrer seg i takt med nye behov i et stadig mer mobilt og foranderlig samfunn. Derfor tror eg også at det er feil, når noen hevder at spania-turister er særlig avstumpa og møter døden uforberedte og sjokkerte, at: ”Mange tenker heller om vi dør, enn når.”² Eg tror ikke det er spesielt for Spania-pensjonister. Det er slik vi alle lever i dag – ute som heime. Men kanskje glemmer har de i iveren etter å leve livet, glemt at de har reist fra ritualene som fanger opp døden? Heime slipper vi jo å tenke på det. Der har vi vår kulturelle ramme. Ved død i utlandet må den skapes.

¹ Verken UD eller Statistisk sentralbyrå har statistikk på hvor mange kister og urner som årlig blir transportert tilbake til Norge. UD har registrert at 372 nordmenn døde i utlandet i 1999, i 2000 døde 409 og i 2001 382. Men det tallet inkluderer alle norske statsborgere, også de som er permanent bosatt, har familie og blir begravd i utlandet. Europeiske reiseforsikring opererer med et totaltall på i overkant av 100 kiste/urnetransporter årlig, og mener å ha brorparten av de sakene som dekkes av reiseforsikring. Eg har studert de 119 sakene som er registrert i perioden juni 1999 til april/mai 2002 i Europeiske Reiseforsikrings alarmsentral, Euro-Alarm.

² *Dagens Nyheter* 22.01.1996